فصلنامه علمی
پژوهش‌های نهج‌البلاغه
سال بیست و پنجم / بهار ۱۴۰۵/ شماره ۸۸

صفحات
۹۱-۱۱۳

Quarterly Journal of
Nahjolbalagheh Research
Vol. 25, Spring 2026, No. 88

بررسی مقایسه‌ای میزان انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت در نهج‌البلاغه با روش تحلیل محتوا

فرهاد پروانه*/ محمد بنشاخته** / سمیه بخشی زاده ***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۳ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۲/۰۲

چکیده

کتاب نهج‌البلاغه دربرگیرنده سخنان و نامه‌های امام‌علی علیه‌السلام به عنوان نخستین امام شیعیان و چهارمین خلیفه جهان اسلام است. کتابی که بر اساس نظم و هدف مشخص برای انتقال مفاهیم، ایجاد شده است. یکی از این مفاهیم مفهوم خلافت و مفاهیم گرد آن همچون حکومت، حاکمیت، امام، خلفای راشدین و غیره است. پژوهش حاضر به دنبال بررسی چگونگی انعکاس کمی این مفهوم در نهج‌البلاغه است. بدین منظور با استفاده از روش تحلیل‌محتوا، کتاب نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار گرفته و داده‌های مورد نظر استخراج شده و سپس مورد تحلیل و ارزیابی قرار گرفتند. نتایج کمی نشان می‌دهند که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا به مفهوم بیعت با ۵۲ مورد فراوانی و پس از آن مفهوم عثمان با ٤٤ مورد فراوانی در رتبه دوم قرار می‌گیرد. کمترین فراوانی به ترتیب متعلق به مفاهیم خلیفه دوم عمر بن خطاب با ٦ فراوانی، مفهوم شورا با ٦ فراوانی و خلیفه اول ابوبکر بن ابی قحافه با ۷ فراونی است. نتایج کیفی تحقیق نیز حاوی تلاش امام برای آگاه کردن جامعه از چگونگی رخ دادن وقایع و نشان دادن مشروعیت خود در جایگاه خلافت است.

کلیدواژه‌ها:

امام‌علی علیه‌السلام، نهج‌البلاغه، خلافت، تحلیل محتوا.

*. استادیار گروه آموزش تاریخ، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول) farhad.parvaneh@cfu.ac.ir

**. دانش آموخته دکترای تاریخ اسلام دانشگاه لرستان. M.benshakhteh@gmail.com

***. دانش آموخته دکترای تاریخ اسلام دانشگاه لرستان و دبیر آموزش و پرورش. bakhshizadehsomaye@gmail.com

۱-مقدّمه

نهج‌البلاغه کتابی جمع آوری شده از سخنان امام‌علی‌علیه‌السلام توسط سیدرضی است؛ سخنانی سرشار از زیبایی‌های ادبی که محرک نویسنده برای جمع آوری کتابی بوده است و باعث شده کتاب از زمان تألیف تاکنون جزء علوم ادبی و یکی از مفاخر ادب عرب به شمار آید. بلاغت و زیبایی‌های ادبی تنها ویژگی این کتاب به شمار نمی‌آید بلکه تنوع موضوع آن موجب شده است در بسیاری از علوم اسلامی همچون کلام و اعتقادات، تفسیر قرآن، حدیث و فقه و سیاست، خلافت، حکومت وغیره، تاثیرگذار باشد. امروزه درعلومی چون اقتصاد، مدیریت، سیاست، حکومت، تربیت و جامعه‌شناسی به آن رجوع شود.

این تنوع موضوعی و تأثیرگذاری بر دیگر علوم و جنبه هدایت‌گری کتاب نهج‌البلاغه باعث شده است به مجموعه گران سنگی تبدیل شود که به حق آن را «أخ القرآن: برادر قرآن» بنامند. در عظمت و شگفتی این اثر جاودانه همین بس که در توصیفش گفته‌اند: کلامی که بالاتر از کلام بشر و پایین‌تر از کلام خداوند است. بنابراین پرداختن به موضوعات مطرح شده در این کتاب حائز اهمَیَت می‌باشد.

۱-۱. بیان مسئله:

یکی از موضوعاتی که تاثیر نهج‌البلاغه در آن قابل انکار نیست، حوزه سیاست(خلافت و حکمرانی) است؛ چراکه بخش عمدة نهج‌البلاغه مربوط به دوران حکومت و زمامداری آن حضرت و ناظر بر سیره حکومتی و منش سیاسی ایشان است. جدای از این، امام علیه‌السلام دوران خلافت خلفای پیش از خود را نیز تجربه کرده و از این رو حوادث و اتفاقات سیاسی رخ داده در این ۲۵ سال در ارتباط با بحث حکومت و خلفای پیش از خود را هم می‌توان در جای جای این اثر مهم مشاهده کرد.

از این رو تحلیل محتوای این کتاب از منظر توجه و انعکاس مفاهیم و بسامدهای مهم حوزه خلافت، حکمرانی، بیعت، امامت، رهبری، خلفای پیش از امام‌علی علیه‌السلام و ... قابل اهمَیَت و تأمل می‌باشد.

۱-۲.پیشینه تحقیق:

موضوعاتی همچون نهج‌البلاغه، خلافت، حکومت، حکمیت، بیعت، خلفای پیش از امام‌علی‌علیه‌السلام و ... در طول تاریخ اسلام همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و هستند و مخصوصا در سالهای اخیر پژوهش‌های بسیاری در این زمینه به نگارش درآمده‌اند.

هرکدام از این پژوهش‌ها نیز درجایگاه خود دارای ارزش علمی می‌باشند، اما هیچ‌کدام از پژوهش‌های حاضر میزان انعکاس و تکرار مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفای پیش از امام‌علی‌علیه‌السلام را بصورت اختصاصی در محتوای اثر نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار نداده است؛ جدای از این اکثر پژوهش‌های انجام شده در این ارتباط بصورت کیفی و توصیفی انجام گرفته‌اند، درحالی‌که پژوهش پیش‌رو بصورت کمی(آماری) و در قالب تحلیل محتوا به انجام رسیده است و تحقیق مشابهی در این مورد صورت نگرفته است که در نوع خود دارای نوآوری می‌باشد و بنظر می‌رسدکه می‌تواند پایه‌گذار تحقیقات مشابهی درآینده باشد. با این حال، مقالات منتشر شده و پژوهش‌های انجام یافته‌ای که نویسنده از آن‌ها بهره جسته و می‌توانند با موضوع پژوهش حاضر مرتبط باشند؛ عبارت‌اند از :

کاظمی‌تبار و اعظم با ادب برزگر(۱۴۰۱)درمقاله‌ای با عنوان "معناشناسی توصیفی ماده خلف در قرآن کریم بر محور روابط همنشینی"، که در مجله پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب به چاپ رسیده است، با روش معنا شناختی و بهره گیری از مشتقات واژه خلف در قرآن، به بحث پیرامون این مفهوم پرداخته و با ارتباط میان این واژه در کتب لغت و نیز معانی به کار رفته آن در قرآن با محور روابط همنشینی به برجسته کردن مفاهیمی مانند ایجاد جانشین توسط خداوند، داوری اختلافات کافران در قیامت، عدم صدق خُلف وعده و موارد دیگر رسیده است.

طیبه تجری و همکاران(۱۴۰۱)، در مقاله‌ای تحت عنوان "تحلیل محتوای کتاب نهج‌البلاغه از منظر پرورش مهارت‌های مدیریتی"، که در مجله پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی به چاپ رسیده است، به تحلیل محتوای کتاب نهج‌البلاغه بر مبنای مؤلفه‌های مهارت‌های تربیتی پرداخته‌اند و ضمن بررسی مفاهیمی مانند علم، شایستگی، حسن تدبیر و کفایت در محدوده خُطب یک تا صد، مفاهیم و مضامین مدیریتی در نهج‌البلاغه را برجسته دیده که برای بازتولید آن در این کتاب تلاش شده است.

محمدرضا مرتضایی راد(۱۳۹۱) در پایان‌نامه خود تحت عنوان "مفاهیم جامعه شناسی سیاسی در نهج‌البلاغه"، به تبیین مفهوم مفاهیم نوین در نهج‌البلاغه پرداخته و مبانی سیاسی اسلامی را از دیدگاه امیرالمؤمنین‌علیه‌السلام با رویکردی تاریخی مورد بررسی قرار داده است و میان سیره امام‌علی‌علیه‌السلام و رویکرد خلفای سه گانه مقایسه‌هایی انجام داده است. آزادی سیاسی در حکومت امام‌علی‌علیه‌السلام، عدم تضاد میان اسلام و مقوله سیاست و حقایق سیاسی اسلام با بهره‌گیری از محتوای نهج‌البلاغه از مباحث این پژوهش به شمار می‌رود.

زهرا باقری(۱۳۹۸) در پایان‌نامه خود به عنوان "تحلیل محتوای وصایای امام‌علی‌علیه‌السلام به فرزندان خود در نهج‌البلاغه" به انتخاب روشی برای فهم عمیق و زیرین مفاهیم موجود در وصایای امام‌علی‌علیه‌السلام پرداخته و تحلیل محتوا را مناسب این شکل از پژوهش دیده است. در خلال این واکاوی وصایای امام‌علی‌علیه‌السلام را در چهار محور اخلاقی، اعتقادی، اجتماعی و اقتصادی تبیین کرده و برای هر کدام از این مؤلفه‌ها بیشترین مفهومی که تکرار شده را برجسته نموده است.

نوایی و موسوی(۱۳۹۰)درمقاله‌ای با عنوان "ساختار حکومت در نهج‌البلاغه"، که در فصلنامه مطالعات تفسیری به چاپ رسیده است، به بحث پیرامون مفهومِ حکومت و معانی آن، منشأ و ملاک‌های مشروعیت حکومت در نهج‌البلاغه، عنصر نظارت بر حکومت، ساختار و جهت گیری قدرت حاکمیت در نهج‌البلاغه پرداخته و بدین نتیجه رسیده است که نهج‌البلاغه امام‌علی‌علیه‌السلام دربردارنده تئوری و نظریه‌ای برای حکومت دینی است که از نظر مدل، شیوه، مبانی، راهبردها و استراتژی‌ها و اهداف، تمایز ساختاری روشنی با سایر حکومت‌های بشری و نفسانی دارد.

شیرانی و دیگران (۱۳۹۹) درمقاله‌ای با عنوان "تبیین مشروعیت حکومت علوی در پرتو نهج-البلاغه"، که در فصلنامه پژوهشنامه نهج‌البلاغه به چاپ رسیده است، با نگاه کلامی و با روش توصیفی تحلیلی مبانی مشروعیت حکومت علوی را از دیدگاه امام‌علی‌علیه‌السلام در نهج‌البلاغه مورد بررسی و تحلیل قرار داده است. نویسندگان در این مقاله ابتدا موارد استشهاد حضرت‌علیه‌السلام بر مشروعیت حکومت خود را احصا کرده و سپس به تبیین چگونگی مشروعیت و حقانیت حکومت امام‌علی‌علیه‌السلام با تأکید بر سخنان امام در نهج‌البلاغه پرداخته‌اند. نتایج این پژوهش حاکی از آن است که امام‌علی علیه‌السلام در موارد فراوانی در این کتاب شریف به بحث پیرامون حقانیت خود به مقام ولایت و خلافت پرداخته و با صراحت تمام الهی بودن حاکمیت خویش را به پشتوانه دلایل متعدد به اثبات رسانده است.

ربانی خواه (۱۳۹٦) در مقاله‌ای با عنوان «بیعت از دیدگاه امام‌علی‌علیه‌السلام در آموزه‌های نهج‌البلاغه» ضمن ارئه تعریف واژگانی و اصطلاحی بیعت و تبیین تاریخی آن در غدیرخم و در دوران سه خلیفه نخست این مقوله را در گفتار، نوشتار و رفتار امام‌علی‌علیه‌السلام با تکیه بر نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار داده ملاک‌های بیعت صحیح از دیدگاه آن حضرت را بیان نموده است.

دولت آبادی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «امامت علی‌علیه‌السلام در نهج‌البلاغه: نص یا بیعت؟» با توجه به کتاب نهج‌البلاغه به بیان دیدگاه امام‌علی‌علیه‌السلام در مورد نوع رسیدن به خلافت می‌پردازد و آن را نص معرفی می‌کند. ایشان همچنین با تکیه بر بیانات آن حضرت استدلال مخالفان «نص» را نقد و ارزیابی کرده‌اند.

شکر و هاشم پور (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان« قالب‌های منطقی استدلال علی علیه‌السلام در جانشینی خود از منظر نهج‌البلاغه» خطبه‌ها و نامه‌هایی که حضرت در آن‌ها به مسئله خلافت پرداخته و در برابر مخالفین به شایستگی‌های خویش احتجاج نموده‌اند، بررسی و در قالب‌های معمول و پذیرفته شده منطقی قرار داده‌اند. نتایج به دست آمده از تحقیقات آنها نشان می‌دهد که ادله امام‌علی علیه‌السلام بر اثبات جانشینی خویش پس از رحلت پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله، علاوه بر استحکام مقدمات براهین، از ساختار و شکل منطقی صحیحی نیز برخوردار است؛ به گونه‌ای که جای هیچ‌گونه شبهه و تردیدی برای شنونده باقی نمی‌گذارد. توانایی، شایستگی، خویشاوندی و توصیه‌های پیامبر اسلام صلی‌الله‌علیه‌وآله، مبنای استدلال‌های ایشان قرار گرفته است. ایشان در رویارویی با مخالفین، از قیاس جدلی نیز بهره می‌گیرند. هر چند در برهه‌ای از زمان، مصالح جامعه اسلامی ایجاب می‌کرده است که حضرت برای پرهیز از تفرقه، طریق سکوت را پیش بگیرند.

قندی (۱۳۹۲) در مقاله‌ای تحت عنوان «امامت عام» امامت و رهبری جامعه به‌عنوان یک موضوع اساسی و سرنوشت‌ساز، را با تکیه بر کتاب نهج‌البلاغه مورد بررسی قرار داده است. ایشان پس از بررسی خطبه‌ها و نامه‌های امیرالمؤمنین علی‌علیه‌السلام ۸۱ مورد از اشارات حضرت به مسأله امامت را در دو بخش امامت عامه و امامت خاصه دسته‌بندی کرده و تمرکز پژوهش خود را بر موضوع نخست یعنی امامت عامه قرار می‌دهد. مبحثی که در برگیرنده کلیات امامت است و تمرکزی بر تعیین شخص امیرالمؤمنین به‌عنوان مصداق عینی امام ندارد. نتایج بررسی ایشان نشان می‌دهد که مبحث امامت عامه در ۴۰ موضع از نهج‌البلاغه مورد توجه قرارگرفته و ناظر به موضوعاتی چون مفهوم امامت، شئون و وظایف امام، نیاز ضروری به امام، صفات امام، جایگاه نص در تعیین امام و وظایف متقابل امام و امت می‌باشد.

نوری زاده (۱۳۹۸) در پایان نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان « انعکاس جریان خلافت تا مرگ عثمان و آثار مترتب بر آن از دیدگاه امیرعلیه‌السلام با تکیه بر کتاب نهج‌البلاغه» به راهنمایی آقای حسین فلاحی اصل عوامل قتل عثمان و اتفاقات و پیامدهای پس از آن را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ که بر خلاف عنوان پژوهش این تحقیق پیش از آنکه بر گفته‌های امام در نهج‌البلاغه متکی باشد بازگو کننده روایات تاریخی در این زمینه است.

۱-۳. اهمَیَت و ضرورت تحقیق:

نهج‌البلاغه، یکی از کتب جامع در امور سیاسی و اجتماعی است که می‌تواند در کنار قرآن راهنمای انسان در تمام ابعاد زندگی به شمار آید و هدایت بشر را در عرصه‌های گوناگون را عهده‌دار شود. تحلیل محتوای این کتاب از جنبه‌های مختلف راه‌گشای بسیاری از مسایل و مباحث مهم است. از جمله در ارتباط با موضوع خلافت و خلفای پیش از امام‌علی علیه‌السلام که با بررسی و انعکاس این مبحث در نهج‌البلاغه میزان توجه و اهمَیَت دادن حضرت به این موضوع برای خوانندگان مشخص خواهد شد.

۲. روش‌شناسی تحقیق:

همگام با رشد علوم و تکنولوژی، محدودیت‌های روش‌های پژوهش اولیه در علوم انسانی و اجتماعی نمایان شده و پژوهش‌گران این عرصه درصدد دستیابی به روش‌های برآمدند تا تحقیقات جدید را از پایایی بیشتری برخوردار سازند. روش‌های متشکل از مجموعه‌ای از قواعد، ابزارها و راه‌های معتبر و نظام یافته در جهت بررسی وقایع، روایت‌ها دستیابی به راه حل مشکلات و کشف مجهولات(عزتی، ۱۳۷۶: ۱۴۴).

یکی از این روش‌ها، روش تحلیل‌محتواست روشی که با کاربردهای همچون توصیف ویژگی‌های یک پیام، دستیابی به دلایلی که موجب شکل‌گیری آن پیام شده‌اند و استنباط در مورد ایجاد کنندگان و دریافت کنندگان آن باعث شده است به عنوان روشی مناسب برای پاسخ دادن به سؤال‌هایی دربارهٔ محتوای یک پیام معرفی شود(سرمد،۱۳۸۶: ۶۵). پژوهش‌گر با استفاده از این روش می‌تواند به اطلاعات مفید پنهان در آثار ادبی، خطابه‌ها، اسناد رسمی، نامه‌ها، اعلامیه‌های سیاسی و حتی برنامه‌های شنیداری و منابع تصویری دست یابد.

در تعریف این روش می‌توان گفت که «تحلیل‌محتوا در حقیقت، فن پژوهش عینی، اصولی و کمی به منظور تفسیر و تحلیل محتواست»(لورنس، ۱۳۷۵: ص۲۹). در تعریف دیگر از این روش، آن‌را فرآیند نظام‌مند شناسایی، طبقه‌بندی، تفسیر، استنباط و استخراج پیام‌ها، نمادها، آثار و مفاهیم پیدا و پنهان در متون نوشتاری، رسانه‌ها و سایر مجموعه‌های مورد بررسی، براساس‌روش‌های پژوهش کمی و کیفی معرفی کرده‌اند(معروفی و یوسف زاده،۱۳۸۸: ۱۵).

همچنان که از تعاریف فوق برمی‌آید روش تحلیل‌محتوا دارای دو رویکرد کمّی و کیفی است. که روش کمی در آن حائز اهمیت بیشتری است به گونه‌ای که در اکثر دسته بندی‌های که در ارتباط با این روش تحقیق صورت می‌گیرد آن را در دسته روش‌های کمی جای می‌دهند. این روش را می‌توان روش تبدیل داده‌های کیفی به داده‌های کمّی قلمداد کرد.

روش‌های کمّی با استفاده از محاسبهٔ فراوانی و تعداد وقوع کلمات و اسامی و فضای اختیاری داده شده، موضوع مربوط را مورد تحلیل قرار می‌دهند و روش‌های کیفی بر یک دیدگاه تفسیرگرایانه و توجّه آن به چگونگی تفسیر، درک، تجربه و به‌وجود آمدن جهان اجتماعی معطوف است(سرمد،۱۳۸۶: ۶۵). قسمت‌های کیفی این نوع از پژوهش ها بیشتر در جهت پردازش اطلاعات به دست آمده از قسمت کمی مورد استفاده قرار می‌گیرند.

پژوهش حاضر قصد دارد انعکاس مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت را در دو قسمت خطبه‌ها و نامه‌های کتاب نهج‌البلاغه با استفاده از روش تحلیل‌محتوا مورد بررسی قرار دهد. بدین منظور کتاب فوق با دقت مورد بررسی قرار گرفت و عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهای مربوط به خلافت و خلفای پیش از امام‌علی‌علیه‌السلام پیدا شده و کدگذاری شد.

کدگذاری بدین معناست که داده‌های پراکنده در مجموعه‌های معنی‌دار گردهم آیند تا کار تحلیل تسهیل شود و هدف اصلی آن جمع‌آوری اطلاعات مشابه و از نظر محتوای یکسان در گروه‌ها و مقولات بزرگتر است(ساروخانی، ۱۳۸۴: ۴۰۴). "کدگذاری بانشان" روشی است که پژوهش حاضر برای رسیدن به این هدف از آن بهره برده است؛ در این روش مقوله‌ها(شاخص‌ها) و مؤلفه‌ها از قبل فراهم شده و نشان مخصوص به خود «خط نشان» را دریافت می‌کنند و در حین مطالعهٔ متون به محض مشاهده شواهد و نمونه‌های مرتبط با مقوله(شاخص) و مؤلفه‌های مورد نظر، علامت خط نشان به نشانهٔ ظهور مقوله مورد نظر گذاشته می‌شود.

پس از نشان دار کردن مقوله‌ها در کتاب نهج‌البلاغـه آن‌هـا شـمارش شـد و بـدین شـکل جامعـه آماری مورد نظر این پژوهش به دست آمد. براي كنترل صحت داده‌ها در جامعة آمـاري مـورد بررسـي شمارش بار دیگر تکرار شد و در مواردي كه پـس از دوبـار شـمارش، بـاز هـم اختلافـي مشـاهده شـد، شـمارش بـار سـوم مـلاک قـرار گرفـت. سـپس بـه منظـور تجزیـه و تحلیـل داده‌هـا، ابتـدا جـداول و نمودارهای مربوط به داده‌های به دست آمده رسم شد و در مرحله بعد جـداول و نمودارهـا بـه صـورت مقایسه‌ای مورد تحلیل قرار گرفت.

۳. شناسایی مؤلفه‌های مربوط به خلافت و خلفای پیش از امام‌علی‌علیه‌السلام در محتـوای کتـاب نهج‌البلاغه

خطبه‌ها و نامه‌های امام‌علی‌علیه‌السلام در نهج‌البلاغه حاوی مقـادیر زیـادی از سـخنان و اشـارات آن حضرت به بحث خلافت و خلفای پیش از خود و مفـاهیم مـرتبط بـا ایـن دو همچـون بیعـت، حـاکم، حکومت، امام، خلیفه اول ابویکر، خلیفه دوم عمر، خلیفه سوم عثمان و غیره است.

جدول شماره یک حاوی مؤلفه‌های اصلی مرتبط با این بحث و نمادها و مفـاهیم مربـوط بـه آنهـا است.

جدول شماره۱: مؤلفه‌های مربوط بـه خلافـت و خلفـای پـیش از امـام‌علی‌علیه‌السلام همـراه مفـاهیم و نمادهـای آن‌ها

مؤلّفه‌های اصلی	نمادها و مفاهیم مرتبط با مؤلفه‌های اصلی که در شمارش محسوب می‌شدند
خلافت	خلافت کردن- خلفا- خلیفـه- خلـف- جانشـینی پیـامبرصلی‌الله‌علیه‌وآله -خلافـت از دسـت رفتـه- بـه دست گرفتن خلافت-غصب خلافت ، سقیفه بنی ساعده و ...
خلیفه اول ابوبکر	همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز...ابابکر-خلیفه اول-
خلیفه دوم عمر	همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز...عمربن خطاب
خلیفه سوم عثمان	همراه با تمامی القاب، کنیه و صفات بارز...قتل عثمان-قاتلان عثمان- خونخواهی عثمـان- ...
بیعت	بیعت بستن- بیعت شکستن- عهد و پیمان- پیمان نامه-پیمان شکستن و ...

حاکم	حاکم بودن- حقوق مردم بر حاکم- حقوق حاکم بر مردم- حکم-
حکومت	حکومت کردن- حکومت داری-حق حکومت- رییس حکومت-حکومت الهی- حکومت و امام- حکومت حق-کنار زدن از حکومت-مدارا در حکومت داری
حکمیت	داوری- نهی از حکمیت-پذیرش حکمیت- حکمین-
شورا	مشورت- شورای شش نفره- شورکردن- و ...
امام	پیشوا- امامت- امام مسلمین- امام عادل- امام امت-امام راهنمای مردم-وظایف امام- امام هدایتگر و ...
رهبر	صفات رهبری- مسئولیت های رهبری-وظایف رهبرجامعه-رهبر عادل-رهبر ستمگر- رهبر امت-لیاقت رهبری-انتخاب رهبر جامعه-حق مردم بر رهبر- حق رهبر بر مردم و ...
زمامداران و کارگزاران	زمامداران- زمامداران شایسته-زمامداران غاصب-مدعیان زمامداری- زمامداری نااهلان- زمامدار گمراهی-کارگزاران حکومتی-کارگزاران مالیات-کارگزاران باتجربه-کارگزاران دولتی
ناکثین- قاسطین- مارقین	جنگ جمل-صفین-نهروان-پیمان شکنان-ستمکاران-خارج شدگان از دین-معاویه- عمرو عاص- خوارج-
طلحه- زبیر- عایشه	پیمان شکنان- همسر پیامبرﷺ- جمل-

۴. فراوانی و بسآمدسنجی مؤلفه‌های مربوط به خلافت در کتاب نهج‌البلاغه(خطبه‌ها و نامه‌ها)

جمع کل فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا در خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه، ۲٦۲ مورد است، که از این مجموع تعداد۱٦٦ مورد (٦۳/۳٦ درصد) مربوط به خطبه‌ها و تعداد ۹٦ مورد (۳٦/٤٤ درصد) مربوط به نامه‌های حضرت در نهج‌البلاغه بوده است.

جدول ۲ : مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت در خطبه‌ها و نامه‌های امام‌علی‌علیه‌السلام در نهج‌البلاغه

نهج‌البلاغه	فراواني	درصد
خطبه‌ها	۱۶۶	۶۳/۳۶
نامه‌ها	۹۶	۳۶/۶۴
جمع کل	۲۶۲	۱۰۰

نمودار ۱ : مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت در خطبه‌ها و نامه‌های امام‌علی‌علیه‌السلام در نهج‌البلاغه

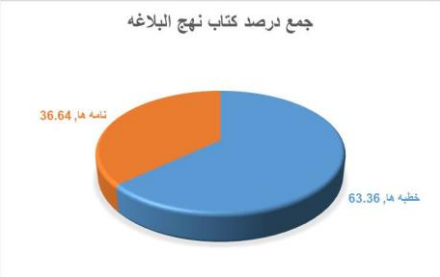

همچنان که مشاهده می‌شود میزان توجه امام‌علی‌علیه‌السلام به مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت در خطبه‌ها بیش از نامه‌های ایشان است به گونه‌ای که بیش از ۶۰ درصد این مفاهیم در خطبه‌ها و سخنرانی‌های ایشان وجود دارند. میزان انعکاس دیگر مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفای پیش از امام نیز به تفکیک در نامه‌ها و خطبه‌های آن حضرت به شرح زیر می‌باشد.

جدول ۳: فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا در محتوای کتاب نهج‌البلاغه به تفکیک نامه‌ها و خطبه‌ها

مؤلفه‌ها و مفاهیم خلافت	خطبه‌ها		نامه‌ها		جمع	
مؤلفه‌ها	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد
خلافت	۲۰	۱۲/۰۵	۲	۲/۰۸	۲۲	۸/۴۰
خلیفه اول ابوبکر	۵	۳/۰۱	۲	۲/۰۸	۷	۲/۶۷
خلیفه دوم عمر	۴	۲/۴۱	۲	۲/۰۸	۶	۲/۳۰
خلیفه سوم عثمان	۱۹	۱۱/۴۴	۲۵	۲۶/۰۴	۴۴	۱۶/۸۰
بیعت	۲۳	۱۳/۸۵	۲۹	۳۰/۲۱	۵۲	۱۹/۸۸
حاکم	۶	۳/۶۲	۲	۲/۰۸	۸	۳/۰۵
حکومت	۲۲	۱۳/۲۶	۹	۹/۳۸	۳۱	۱۱/۶۵
حکمیت	۱۲	۷/۲۳	۱	۱/۰۴	۱۳	۴/۹۷

شورا	۵	۳/۰۱	۱	۱/۰۴	۶	۲/۳۰
امام	۴	۲/۴۱	۴	۴/۱۷	۸	۳/۰۱
رهبر	۱۴	۸/۴۳	۱	۱/۰۴	۱۵	۵/۶۳
زمامداران و کارگزاران	۶	۳/۶۲	۶	۶/۲۵	۱۲	۴/۵۱
ناکثین-قاسطین- مارقین	۱۰	۶/۰۲	۷	۷/۳۰	۱۷	۶/۴۰
طلحه- زبیر- عایشه	۱۶	۹/۶۴	۵	۵/۲۱	۲۱	۷/۹۰
جمع کل	۱۶۶	۱۰۰	۹۶	۱۰۰	۲۶۲	۱۰۰

نمودار ۱ مربوط به جدول ۲-مقایسه فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا در خطبه‌ها و نامه‌ها در نهج‌البلاغه

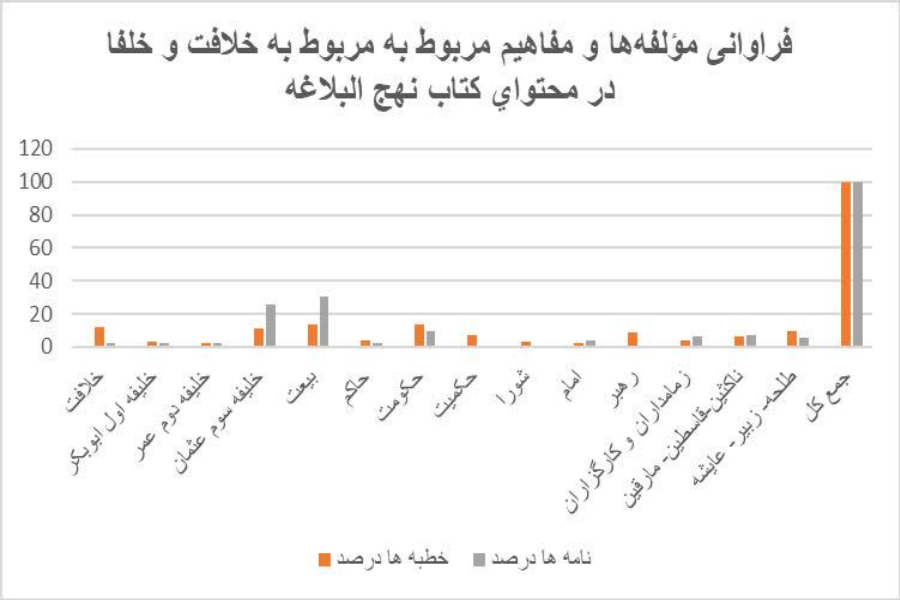

با توجه به جدول فوق ملاحظه می‌شود که بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا در تمامی محتوای خطبه‌ها و نامه‌ها در کتاب نهج‌البلاغه مربوط به مفهوم بیعت با ۵۲ مورد فراوانی است که ۱۹/۸۸ درصد کل داده‌ها را به خود اختصاص می‌دهد و پس از آن مفهوم عثمان با ۴۴ مورد فراوانی و ۱۶/۸۰ درصد در رتبه دوم قرار می‌گیرد. کمترین فراوانی به ترتیب متعلق به مفاهیم خلیفه دوم عمر بن خطاب با ۶ فراوانی و ۲/۳۰ درصد، مفهوم شورا با ۶ فراوانی و ۲/۳۰ درصد و خلیفه اول ابوبکر بن ابی قحافه با ۷ فراونی و ۲/۶۷ درصد است. میزان فراوانی دیگر مفاهیم به ترتیب از بیشترین به کمترین عبارتند از: مفهوم حکومت

با۳۱مورد فراوانی و ۱۱/۶۵درصد، مفهوم خلافت با ۲۲ مورد فراوانی و ۸/۴۰ درصد، اشاره به اسامی طلحه، زبیر و عایشه با ۲۱ مورد فراوانی و ۷/۹۰ درصد، مفاهیم ناکثین، قاسطین ومارقین با ۱۷ مورد فراوانی و ۶/۴۰ درصد، مفهوم رهبر با ۱۵ مورد فراوانی و ۵/۶۳ درصد، مفهوم حکمیت با ۱۳ مورد فراوانی و ۴/۹۷ درصد، مفهوم زمامداران و کارگزاران با ۱۲ مورد فراوانی و ۴/۵۱ درصد، مفهوم حاکم با ۸ مورد فراوانی و ۳/۰۱ درصد.

جدول ۴ -مقایسه جمع کل فراواني و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا و ... بصورت جداگانه در کل کتاب نهج‌البلاغه(خطبه‌ها و نامه‌ها)

مؤلفه‌های و مفاهیم مجموعه خلافت و ...	در تمامی خطبه‌ها و نامه‌ها	
	فراوانی	درصد
خلافت	۲۲	۸٫۴۰
خلیفه اول ابوبکر	۷	۲٫۶۷
خلیفه دوم عمر	۶	۲٫۳۰
خلیفه سوم عثمان	۴۴	۱۶٫۸۰
بیعت	۵۲	۱۹٫۸۸
حاکم	۸	۳٫۰۵
حکومت	۳۱	۱۱٫۶۵
حکمیت	۱۳	۴٫۹۷
شورا	۶	۲٫۳۰
امام	۸	۳٫۰۱
رهبر	۱۵	۵٫۶۳
زمامداران و کارگزاران	۱۲	۴٫۵۱
ناکثین-قاسطین-مارقین	۱۷	۶٫۴۰
طلحه- زبیر- عایشه	۲۱	۷٫۹۰
جمع کل	۲۶۲	۱۰۰

نمودار ۲: مقایسه جمع کل فراوانی و درصد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا در کتاب نهج‌البلاغه

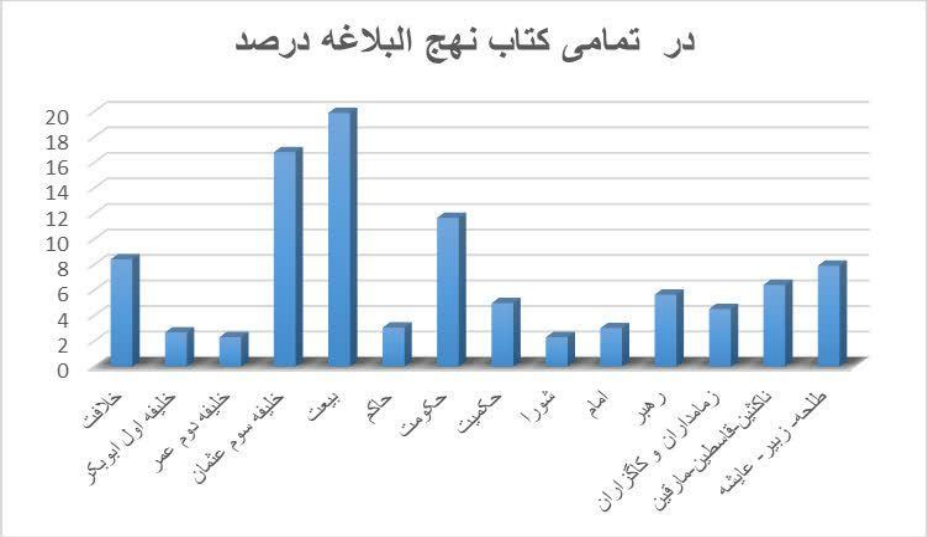

۵. مستندات مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌ها

در پژوهش حاضر تعداد ۲۶۲ مورد مؤلفه در ارتباط با مفهوم خلافت و خلفا با استفاده از روش تحلیل محتوا از متن خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه گردآوری شده و مورد بررسی قرار گرفت. نگارندگان بر خود لازم میدانند شماره نامه‌ها و خطبه‌های که هر یک از این مفاهیم از آنها گردآوری شده به عنوان مستندات متن در اختیار خوانندگان گذاشته تا دسترسی به آنها را آسان‌تر نموده و زمینه پژوهش‌های بعدی در این مورد را مهیا کرده باشند.

جدول ۴: مستندات مربوط به فراوانی داده‌ها و مؤلفه‌ها

مؤلفه‌ها و مفاهیم	استناد به شماره خطبه و نامه	
	خطبه‌ها	نامه‌ها
خلافت	خطبه شماره:۳-۱۶-۷۴-۱۰۵-۱۳۸-۱۶۲-۱۷۲-۱۷۳-۲۰۵	نامه شماره: ۲۸-۵۳-۶۲
خلیفه اول ابوبکر	خطبه شماره: ۱۶۴- ۳	نامه شماره: ۶۲- ۶
خلیفه دوم عمر	خطبه شماره: ۱۶۴- ۳	نامه شماره: ۶
خلیفه سوم عثمان	خطبه شماره: ۲۴۰-۱۷۴-۱۶۴-۳۰-۲۲	نامه شماره:۵۸-۵۳-۳۷-۲۸-۱۰-۹-۶-۱

بیعت	خطبه شماره: ۳-۸-۲۶-۳۴-۳۷-۲۱۸-۱۷۲-۱۳۶-۹۲-۸۴-۵۴-	نامه شماره: ۱-۶-۷-۸-۲۸-۷۵
حاکم	خطبه شماره: ۳-۳۴-۴۰-۲۱۶	نامه شماره: ۶۲-۵۳-۲۶
حکومت	خطبه شماره: ۳-۵-۶-۴۰-۷۷-۲۴۱-۲۱۶-۱۷۳-۱۶۹-۱۴۸	نامه شماره: ۵۳-۶۲-۶۹
حکمیت	خطبه شماره: ۲۳۸-۱۷۳-۱۲۵-۳-۳۵-۳۶-۱۲۱-۱۲۲	نامه شماره: ۵۳-۷۴
شورا	خطبه شماره: ۳	نامه شماره: ۶
امام	خطبه شماره: ۱۶۹- ۱۵۴- ۲۵	نامه شماره: ۷۱- ۷-۴۵
رهبر	خطبه شماره: ۲۵-۱۰۸-۱۱۹-۱۳۱-۲۷-۲۱۶-۱۷۳-۱۶۴-۱۵۴	نامه شماره: ۳
زمامداران و کاگزاران	خطبه شماره: ۲۱۸-۲۱۶-۱۴۴	نامه شماره: ۶۱-۵۳-۵۱-۲۷-۲۶-۵-۲۵
ناکثین-قاسطین-مارقین	خطبه شماره: ۲۲-۹۸-۱۳۶-۱۴۸-۱۹۲-۲۱۹-۱۷۲-۱۶۹	نامه شماره: ۱-۱۰-۲۹-۳۶-۵۸
طلحه- زبیر- عایشه	خطبه شماره: ۲۱۹-۲۰۵-۱۷۴-۳۱-۱۳۶-۱۴۸	نامه شماره: ۱

۶.تفسیر کیفی و ارزیابی داده‌ها:

از بررسی فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و ...، در مجموع اثر منتخب ؛ در قسمت خطبه‌ها با ۱٦٦مورد فراوانی بیشترین و قسمت مربوط به نامه‌های حضرت در نهج‌البلاغه با ۹٦ مورد فراوانی کمترین میزان انعکاس و توجه را به خود اختصاص داده‌اند.

از میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و ...، در مجموع خطبه‌ها و نامه‌های نهج‌البلاغه؛ بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه بیعت با ۵۲ مورد و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به مؤلفه: شورا با ۶ مورد معطوف گردیده است.

از میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلفای پیش از امام‌علی علیه‌السلام، در مجموع خطبه‌ها و نامه‌های کتاب نهج‌البلاغه؛ بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه به عثمان خلیفه سوم با ٤٤ مورد و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به خلیفه دوم با ٦ مورد معطوف گردیده است.

از میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و ...، در مجموع خطبه‌ها ؛ بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه در قسمت خطبه‌ها به : بیعت با ۲۳ مورد، حکومت با ۲۲ مورد، خلافت با ۲۰ مورد، عثمان خلیفه سوم با ۱۹ مورد، طلحه، زبیر و عایشه با ۱٦مورد و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به: امام با ٤ مورد، عمر با ٤ مورد، شورا با ٥ مورد، ابوبکر با ٥ مورد و حاکم با ٦ مورد معطوف گردیده است.

از میان مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و ...، در مجموع نامه‌ها ؛ بیشترین تعداد فراوانی و میزان توجه در قسمت نامه‌ها به : بیعت با ۲۹ مورد، عثمان خلیفه سوم با ۲٥ مورد، و کمترین تعداد فراوانی و میزان توجه به: خلافت با ۳ مورد، عمر با ٤ مورد، شورا با ۲ مورد، ابوبکر با ۲ مورد، حکمیت با ۲ مورد و رهبر با ۱ مورد معطوف گردیده است.

نتایج کیفی این پژوهش نشان داد که بیشترین میزان تکرار و فراوانی بسامدها در تمامی مفاهیم خلافت و حکومت و ...: مربوط به خطبه سوم(معروف به شقشقیه) و نامه ٥۳(معروف به نامه حضرت به مالک اشتر فرماندار مصر) می‌باشد.

نتایج کیفی این پژوهش نشان داد که کمترین میزان تکرار و فراوانی بسامدها در تمامی مفاهیم خلافت و حکومت و ...: مربوط به خطبه‌های۱٥(سیاست اقتصادی امام) و خطبه ۱۲٦(عدالت اقتصادی امام) خطبه ۲۲٤(اموال عمومی و بیت المال) و نامه ٤۳(سخت گیری در مصرف بیت المال) نامه ٥(هشدار درباره استفاده ناروا از بیت المال) نامه ۲٥- ۲۰(هشدار به خیانت از بیت المال)می باشد.که بیشتر مسایل مهم اقتصادی، بیت المال... در آنها گنجانده شده است.

امام‌علی علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، چندین خطبه ونامه را بصورت اختصاصی به عثمان خلیفه سوم و حوادث و هشدار به وی اختصاص داده است، از جمله: خطبه ۳۰ (شایعات قتل عثمان) خطبه ۱۶۴(هشدار به عثمان) خطبه ۲۴۰(هنگامه محاصره عثمان) و نامه ۹(ادعای دروغین معاویه در خونخواهی عثمان) نامه ۱ و نامه ٥۸ (افشای حوادث مربوط به کشته شدن عثمان) که تکرارو انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلیفه سوم عثمان در محتوای کتاب، را سبب شده است.

تکرارو انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به مفهوم حکمیت و دلایل پذیرش آن از سوی حضرت بعد از جنگ صفین در محتوای کتاب، ناشی از اهمیت موضوع و اختصاص چندین خطبه توسط حضرت می باشد.از جمله: خطبه ۱۲۱ (علل پذیرش حکمیت) خطبه ۱۲٥(علل پذیرش

حکمیت) خطبه ۱۲۷(علل پذیرش حکمیت) خطبه ۱۷۷(خیانت حکمین در حکمیت) خطبه ۳۵(اطلاع از نتیجه حکمیت)...

حضرت علیه‌السلام در نهج‌البلاغه، چندین خطبه ونامه را بصورت اختصاصی به (طلحه- زبیر - عایشه) و حوادث جنگ جمل و ناکثین و شناساندن و افشای آنها اختصاص داده است، از جمله: خطبه ۳۱ (روانشناسی طلحه و زبیر) خطبه ۱۴۸(روانشناسی طلحه و زبیر) خطبه ۲۲(شناساندن ناکثین توسط امام) خطبه ۸(پیمان شکنی زبیر) خطبه ۱۳۶(شناساندن طلحه و زبیر) خطبه ۲۰۵(اعتراض طلحه و زبیر) خطبه ۱۵۶(ضرورت اطاعت از رهبری در نکوهش از عایشه)و نامه ۱(افشای سران ناکثین) نامه ۶۴(مربوط به کشته شدن طلحه و زبیر و فرستادن عایشه به مدینه) که تکرار و انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به (طلحه -زبیر- عایشه) در محتوای کتاب، را سبب شده است.

تکرارو انعکاس زیاد مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به مفهوم بیعت و توصیف روز بیعت و ... در محتوای کتاب، ناشی از اهمیت موضوع و اختصاص چندین خطبه توسط حضرت می باشد.از جمله: خطبه ۱۳۶ (بیعت با حضرت) خطبه ۵۴(توصیف روز بیعت) خطبه ۲۲۹(ویژگی های بیعت مردم با امام) خطبه ۳(شکوه امام‌علی از خلافت ..)

همان‌طور که در نتایج به دست آمده در قسمت کمی پژوهش حاضر مشخص گردید میزان انعکاس دو مفهوم بیعت و عثمان در خطبه‌ها و نامه‌های امام‌علی‌علیه‌السلام بیشتر از دیگر مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت است. این ازدیاد فراوانی نویسندگان را بر این امر واداشت که چگونگی به کارگیری این مفاهیم توسط امام علیه‌السلام را مورد بررسی قرار دهند تا از این مسیر به چرایی و علت استفاده از آنها نیز پی ببرند.

بیعت در لغت به معنای دست فشردن و دست دادن است؛ دست دادنی که در میان عرب‌ها در هنگام خرید و فروش بین فروشنده و خریدار برای رسمی کردن معامله انجام می‌شد(فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۵۶/۲؛ قرشی، ۱۳۷۱: ۲۵۴/۱). این عمل هنگام پیمان بستن افراد قبیله با رئیس قبیله در جهت اطاعت و فرمانبری از او نیز رایج بود به همین دلیل پیمان فرمانبری افراد قبیله نسبت به رئیس قبیله نیز بیعت نام گرفت(ابن خلدون، ۱۳۷۵: ۴۰/۱)؛ رسمی که پس از ظهور اسلام نیز

پابرجا ماند. بدین ترتیب در منابع و متون اسلامی معنای اصطلاحی بیعت را نهادن دست راست در دست راست کسی به نشانه پذیرش اطاعت یا ریاست وی دانسته‌اند(شهرستانی، ١٤١٦: ١٥٥).

اما این مفهوم به چه شکل توسط امام به کار گرفته شده است؟ برای پاسخ به این سوال خطبه‌ها و نامه‌های که در آن مفهوم بیعت به کار برده شده است بار دیگر مورد بررسی قرار گرفت. از جمله مفاهیمی که توسط امام برگرد مفهوم بیعت قرار یافته است عبارتند از توصیف روز بیعت، اختیار و آزادی عمل مردم برای بیعت، عدم تبلیغ و تحریک مردم توسط امام برای گرفتن بیعت، آگاهانه بودن بیعت مردم با امام، رضایتمندی و خوشحالی مردم از بیعت با امام ، بیعت شکنی برخی از جمله طلحه و زبیر در مقابل امام، وظیفه مردم در قبال بیعت، وظیفه خلیفه در مقابل بیعت مردم و استدلال و احتجاج امام به بیعت خواص و عامه جامعه با ایشان در مقابل مدعیان خلافت همچون طلحه، زبیر و معاویه است. مفاهیمی که همگی در کنار هم به دنبال دادن آگاهی در مورد چگونگی کیفیت بیعت مردم با امام‌علی علیه‌السلام و نشان دادن مشروعیت آن حضرت در جایگاه خلافت به جامعه شنونده است.

در ارتباط با توصیف روز بیعت امام‌علی علیه‌السلام در سه تصویرسازی زیبای ادبی بیعت کنندگان را به شتر شیر خوار، شتران تشنه و یال کفتار تشبیه می‌کند.

فَاَقْبَلْتُمْ اِلَیَّ اِقْبالَ الْعُوذِ الْمَطافیلِ عَلی اَوْلادِها، تَقُولُونَ:

برای بیعت بامن مانند شترهای ماده‌ای که به جانب بچه‌های خود روند روی آوردید، فریاد می‌زدید (خطبه ١٣٧)

وَ بَسَطْتُمْ یَدی فَکَفَفْتُها، وَ مَدَدْتُمُوها فَقَبَضْتُها، ثُمَّ تَداکَکْتُمْ عَلَیَّ تَداکَّ الْاِبِلِ الْهیمِ عَلی حِیاضِها یَوْمَ وُرُودِها، حَتَّی انْقَطَعَتِ النَّعْلُ، وَسَقَطَ الرِّداءُ، وَ وُطِیءَ الضَّعیفُ، وَ بَلَغَ مِنْ سُرُورِ النّاسِ بِبَیْعَتِهِمْ اِیّایَ اَنِ ابْتَهَجَ بِهَا الصَّغیرُ، وَ هَدَجَ اِلَیْهَا الْکَبیرُ، وَ تَحامَلَ نَحْوَها الْعَلیلُ، وَ حَسَرَتْ اِلَیْهَا الْکَعابُ(خطبه ٢٢٠).

دستم را باز کردید و من بستم، آن را کشیدید ولی من جمع کردم، آن گاه همچون شتران تشنه به وقتی که به آبشخورهایشان وارد می‌شوند بر من هجوم آوردید، تا جایی که بند کفش پاره شد و عبا از دوش افتاد، و ضعیف زیر پا ماند، و مردم به خاطر بیعتشان با من آنچنان خوشحال شدند که

کودکان هم از این معنی به وجد آمدند، و پیران ناتوان با گام‌های لرزان، و بیماران با مشقّت فراوان، و دختران نورسیده بی نقاب برای تماشای این منظره روی آوردند.

فَما راعَنی اِلاّ وَالنَّاسُ کَعُرْفِ الضَّبُع ِاِلَیَّ، یَنْثالُونَ عَلَیَّ مِنْ کُلِّ جانِب، حَتّی لَقَدْ وُطِئَ الْحَسَنانِ، وَ شُقَّ عِطْفایَ(خطبه ۳).

آن گاه چیزی مرا به وحشت نینداخت جز اینکه مردم همانند یال کفتار بر سرم ریختند، و از هر طرف به من هجوم آورند، به طوری که دو فرزندم در آن ازدحام کوبیده شدند، و ردایم از دو جانب پاره شد.

در عبارت نخست «عوذ» جمع عوذه به معنای ماده شتر پیر است و «مطافیل» به انسان یا حیوانی گفته می‌شود که به تازگی زایمان کرده باشد. امام علیه السلام اینگونه هجوم و اشتیاق بیعت کنندگان به سمت خود را به شتران پیری تشبیه کرده‌اند که از روی محبت به سمت بچه‌هایشان می‌روند(ابن میثم، ١٤٠٤: ١٦٧/٣). در توصیف دوم با تشریح اختیار و رضایت مردم از بیعت با ایشان صحنه بیعت را به ازدحام شتران تشنه به هنگام رسیدن به آبشخور مانند می‌کنند. نکته مهم در این بازآفرینی صحنه آن است که امام علیه السلام فضایل علمی و عملی خود را به آب تعبیر می‌کنند که مردم در آن لحظه سخت مانند تشنگان به آب بدان نیازمند هستند(همان، ١٤٠٤: ٩٩/٤).

« کَعُرْفِ الضَّبُع» یال کفتار از دیگر عبارتی است که امام برای توصیف انبوه جمعیت بیعت کنندگان با ایشان در روز بیعت از آن استفاده می‌کنند. به نظر میرسد امام با استفاده از این تعبیر بجز اشاره به جمعیت زیاد بیعت کنندگان خواسته به فریبنده بودن و سست عنصر بودن این جمعیت نیز اشاره کند چرا که یال کفتار در عین تو خالی بودن پر حجم به چشم می‌آید از سوی دیگر یال کفتار دارای نوک تیز، سفت و شکننده است. امری که می‌تواند نشان دهنده اشاره امام به تحجر، عدم انعطاف و نبود فهم دقیق آن جمع بیعت کننده از موقعیت سیاسی و اجتماعی آن روز باشد(ربانی خواه، ١٣٩٦: ١٠٨).

نام عثمان بن عفان، خلیفه سوم یکی دیگر از مؤلفه‌های پرتکرار مفهوم خلافت در نهج‌البلاغه است. به گونه‌ای که امام‌علی علیه السلام چندین خطبه و نامه را به‌صورت اختصاصی به وی اختصاص داده است؛ از جمله خطبه ۳۰ (شایعات قتل عثمان) خطبه ۱۶۴(هشدار به عثمان) خطبه۲۴۰ (هنگامه محاصره عثمان)، نامه ۹ (ادعای دروغین معاویه در خونخواهی عثمان) و نامه ۵۸(افشای

حوادث مربوط به کشته شدن عثمان). این خطبه‌ها و نامه‌ها دیدگاه‌های امام علیه‌السلام درباره عثمان، عملکرد او در دوران خلافت، نحوه قتلش و پیامدهای آن را بیان می‌کنند. این درحالی است که نام ابوبکر بن ابی‌قحافه و عمر بن خطاب به عنوان خلیفه اول و دوم با ۲/٦ و ۲/۳۰ درصد، کمترین بازتاب را در مؤلفه‌های مرتبط با خلافت در سخنان امام‌علی علیه‌السلام دارد که می‌توان پرتکرار بودن نام عثمان را به نحوه عملکرد عثمان در تقسیم مناصب دولتی به بنی امیه، بازگرداندن مطرودین پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله به مدینه، مواجهه تقابلی و سخت گیرانه نسبت به برخی از اصحاب مانند ابوذر و عمار یاسر، گسترش انتقادات از سطح جامعه بزرگان و صحابه به سطح فرزندان صحابه و عامه مردم و نیز نحوه قتل و رخدادهای پیش از آن دانست که اینگونه امور در هنگام خلافت دو خلیفه نخست رخ نداده و این موضوع موجب کمتر پرداخته شدن به آنها در مقابل نام عثمان شده است.

چرا که امام در برهه‌ای از زمان و در شرایطی به خلافت رسیدند که در تاریخ از آن با نام «فتنه بزرگ» یاد می‌شود. دورانی که شناخت روایت صحیح و درست از ماجرای قتل عثمان کار ساده‌ای نبود و اشخاصی مانند معاویه، طلحه و زبیر به دنبال روایت سازی و بهره برداری سیاسی از این واقعه بودند؛ به نظر می‌رسد در چنین شرایطی امام به دنبال روشنگری و آگاه کردن مردم از ارائه واقعیت آنچه در مورد عثمان رخ داده به مردم است تا از این طریق آنها را آگاه کرده و از پذیرش روایت های دروغین باز دارد.

۷.نتیجه گیری:

پس از بررسی محتوای خطبه‌ها و نامه‌های برجا مانده از امام‌علی علیه‌السلام در کتاب نهج‌البلاغه با استفاده از روش تحلیل محتوا و با در نظر گرفتن اهداف پژوهش که همانا شناسایی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت در این کتاب و پیدا کردن میزان فراوانی آنها در سطح متن، مقایسه و تطبیق آنها با یکدیگر و بررسی چگونگی استفاده امام علیه‌السلام از این مفاهیم است، نتایج ذیل حاصل گشت:

چهارده مؤلفه خلافت، خلیفه اول ابوبکر، خلیفه دوم عمر، خلیفه سوم عثمان، بیعت، حاکم، حکومت، حکمیت، شورا، امام، رهبر، زمامداران و کارگزاران، ناکثین-قاسطین- مارقین، طلحه- زبیر- عایشه در ارتباط با مفهوم خلافت شناسایی گردید. سپس به منظور پیدا کردن فراوانی آنها

کتاب نهج‌البلاغه با دقت مورد بررسی قرار گرفت و عبارات، گزاره‌ها، مفاهیم، مؤلفه‌ها و نمادهای مربوط به آنها پیدا و کدگذاری شدند.

جمع کل فراوانی مؤلفه‌ها و مفاهیم مربوط به خلافت و خلفا ، ۲٦۲ مورد بود که از این مجموع تعداد۱٦٦ مورد (٦۳/۳٦ درصد) مربوط به خطبه‌ها و تعداد ۹٦ مورد (۳٦/٤٤ درصد) مربوط به نامه‌های حضرت در نهج‌البلاغه بوده است که نشان دهنده انعکاس بیشتر این مفاهیم در خطبه‌ها نسبت به نامه‌هاست. تکرار این مفاهیم در بخش خطبه‌ها به دلیل آمادگی فضا و وجود کثرت مخاطبان بوده که هدف این رویکرد تاثیرگذاری و تفهیم اینگونه مضامین به مخاطب بوده است. بیشترین انعکاس و میزان توجه و تأکید در میان این مؤلفه‌ها مربوط به مفهوم بیعت و پس از آن مفهوم عثمان است.

ازدیاد فراوانی دو مفهوم بیعت و عثمان موجب بررسی مجدد این گذاره‌ها گردید که نتایج حاصله نشان داد، امام در تکرار این مؤلفه‌ها به دنبال نشان دادن مشروعیت خود به عنوان خلیفه بر حق مسلمین به جامعه هدف خود بوده و قصد دارد وقایع را آنگونه که رخ دادند به اطلاع مردم رسانده تا از این طریق آنها را آگاه کرده و از پذیرش روایت‌های دروغین باز دارد.

منابع

. ***قرآن کریم.***

. ***نهج‌البلاغه،*** ۱۳۸۹ش، ترجمه: محمد دشتی، چاپ ششم، قم: انتشارات وجدانی.

۱. ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ۱۳۶۶ش، ***العبر***، مترجم عبدالمحمدآیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

۲. ابن‌خلدون، عبدالرحمن بن محمد، ۱۳۵۲ش، ***مقدمه ابن‌خلدون***، مترجم: محمد پروین گنابادی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

۳. ابن فارس، احمد، ۱۴۰۴ق، ***معجم مقاییس اللغه***، قم: مکتب الاسلام الاسلامی.

۴. باقری، زهرا، ۱۳۹۸ش، ***تحلیل محتوای وصایای امام‌علی به فرزندان خود در نهج‌البلاغه***، دانشگاه الزهرا(س): دانشکده الهیات و معارف اسلامی.

۵. بحرانی، میثم بن علی بن میثم، ۱۴۰۴ش، ***شرح نهج‌البلاغه***، بی جا: دفتر نشر کتاب.

٦. دوورژه، موریس، ١٣٧٦ش، ***روش‌های علوم اجتماعی و انسانی***، ترجمه نادر سالارزاده امیری، چاپ سوم، تهران: امیر کبیر.

۷. سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۸۶ش، ***روش‌های تحقیق در علوم رفتاری***، چاپ چهاردهم، تهران: آگه.

۸. شهرستانی، محمد علی، ۱۴۱۶ق، ***المدخل الی علوم الفقه***، لندن: الجامعه العالمیه الاسلامیه.

۹. شیخ مفید، محمدبن محمد بن نعمان، ۱۳۶۴ش، ***الارشاد***، تهران: انتشارات بی‌تا.

۱۰. عزتی، مرتضی، ۱۳۷۶ش، ***روش‌شناسی تحقیق در علوم اجتماعی***، تهران: مؤسسه تحقیقات اقتصادی دانشگاه تربیت مدرس.

۱۱. فراهیدی، خلیل بن احمد، ۱۴۰۹ق، ***کتاب العین***، قم: هجرت، جلد ۲.

۱۲. فیومی، احمد بن محمد، ۱۴۱۴ق، ***مصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر***، قم، موسسه دار الهجره.

۱۳. قرشی، علی اکبر، ۱۳۷۱ش، ***قاموس قرآن***، تهران: دارالکتب الاسلامیه، جلد ۱.

۱۴. لورنس، باردن، ۱۳۷۵ش، ***تحلیل محتوا***، ملیحه آشتیانی، محمد یمنی دوزی، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.

۱۵. ماوردی، ابی‌الحسن، ۱۹۹۶م، ***احکام السلطانیه و الولایات الدینیه***، بیروت: دارالفکر.

۱۶. مرتضایی راد، محمد، ۱۳۹۱ش، ***مفاهیم جامعه شناسی سیاسی در نهج‌البلاغه***، دانشگاه یزد، دانشکده حقوق و علوم سیاسی.
۱۷. مصطفوی، حسن، ۱۳۶۰ش، ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۸. معروفی یحیی و محمّدرضا یوسف زاده، ۱۳۸۸ش، ***تحلیل محتوا در علوم انسانی*** (راهنمای عملی تحلیل کتاب‌های درسی)، چاپ اول، همدان: سپهر دانش،
۱۹. ملاصدرا، محمد بن ابراهیم، ۱۳۶۶ش، ***تفسیر القرآن الکریم***، قم، انتشارات بیدار.
۲۰. نوری زاده، لیلا، ۱۳۹۸ش، ***انعکاس جریان خلافت تا مرگ عثمان و آثار مترتب بر آن از دیدگاه امیر علیه السلام با تکیه بر کتاب نهج‌البلاغه***، دانشگاه لرستان.

مقالات

۲۱. تجری، طیبه و دیگران، ۱۴۰۱ش، تحلیل محتوای کتاب نهج‌البلاغه از منظر پرورش مهارت‌های مدیریتی، ***مجله پژوهش در آموزش معارف و تربیت اسلامی***: دوره ۲، شماره ۳، صص ۲۷- ۴۰
۲۲. دولت آبادی، معصومه، ۱۳۹۲ش، امامت علی× در نهج‌البلاغه، نص یا بیعت؟، ***مجله پژوهشنامه علوی***، شماره ۷. صص ۱- ۳۲.
۲۳. ربانی خواه، احمد، ۱۳۹۶ش، بیعت از دیدگاه امام‌علی در آموزه¬های نهج‌البلاغه، ***فصلنامه علمی پژوهشی نهج‌البلاغه***، شماره۳، سال شانزدهم، صص ۹۱- ۱۱۲.
۲۴. شکر، عبدالعلی؛ هاشم پور، آیسودا، ۱۳۹۷ش، قالب‌های منطقی استدلال علی علیه السلام در جانشینی خود از منظر نهج‌البلاغه، ***فصلنامه بنیاد بین المللی نهج‌البلاغه***، دوره ۱۷، شماره پیا پی ۵۷. صص ۱۱۹- ۱۳۷.
۲۵. شیرانی، مجتبی و دیگران، ۱۳۹۹ش، تبیین مشروعیت حکومت علوی در پرتو نهج‌البلاغه، ***فصلنامه پژوهشنامه نهج-البلاغه***، دوره هشتم، شماره ۳۰. صص ۳۷- ۵۵.
۲۶. قندی، مهدی، ۱۳۹۲ش، امامت عام، ***نشریه پژوهش‌های نهج‌البلاغه***، سال دوازدهم، شماره ۲. صص ۱۱۹- ۱۳۲.
۲۷. کاظمی‌تبار، محمدعلی و برزگر اعظم، ۱۴۰۱ش، معنا شناسی توصیفی ماده خلف در قرآن کریم بر محور روابط همنشینی، ***مجله پژوهش در آموزش زبان و ادبیات عرب***، دوره چهارم، شماره پنجم. صص ۴۶- ۶۱.

۲۸. نجارزادگان، فتح الله، بابایی، سلمان، ۱۳۹۲ش، پیوند مفهوم خلیفه الله در قرآن با امامت از دیدگاه متکلمان فریقین، ***فصلنامه پژوهشنامه تفسیر و زبان قرآن***، شماره ۳. صص ۷- ۲۶.
۲۹. نوابی، علی اکبر و موسوی سیدحسین، ۱۳۹۰ش، ساختار حکومت در نهج‌البلاغه، ***فصلنامه مطالعات تفسیری***، دوره دوم، شماره ششم. صص ۱۷۱- ۱۹۴.